

САРДАЧУК П. Д.,
кандидат історичних
наук, доцент

*Дипломатична академія
України
при МЗС України*

САГАЙДАК О. П.,
кандидат історичних
наук, доцент

*Львівський національний
університет
імені Івана Франка*

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ В ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1956 рр.)

Протягом століть українсько-польські стосунки, поруч з виявами взаємного порозуміння і співпраці, були наповнені також багаточисельними кровопролитними кон-фліктами, які мали трагічні наслідки як для українського, так і для польського народів. Ці конфлікти, як правило, виникали на українсько-польському етнічному пограниччі, де мало місце національне афішування сусідніх народів, кожен з яких хотів бачити ці території в складі своєї держави.

Ще більше загострилися ці відносини в період Другої світової війни та в перші післявоєнні роки. Незважаючи на активно пропаговану правлячими комуністичними режимами по обидва боки кордону тезу про непо-рушну “радянсько-польську дружбу”, проблеми в українсько-польських відносинах продовжували залишатися, хоча про них вголос і не говорили (поляки не відмовлялися від мрії про повернення т. з. “східних кресів” і Львова, а українці жалкували за втратою Надсяння, Західної Бойківщини і Лемківщини, Холмщини, Підляшшя; не загоювалася болюча рана українсько-польського конфлікту на Волині та деяких місцевостях Галичини в 1942-1945 рр.; українці не забували пацифікацію і полонізацію міжвоєнного періоду, руйнування українською шкільництва, нищення православних церков і т. п.). Найболочішою раною, завданою українцям Польщі комуністичним режимом Польської Народної Республіки за згодою Кремля, була примусова депортація місцевого українського населення в рамках т. з. акції “Вісла” на північні та західні землі, які відійшли до ПНР згідно з Ялтинськими угодами про переділ післявоєнної Європи.

Питання майбутнього кордону між ПНР та СРСР були вирішені на Ялтинській конференції в лютому 1945 року. У протоколі конференції було записано, що

східний кордон Польщі повинен проходити вздовж т. з. лінії Керзона*, з невеликими відхиленнями (5-8 км) у деяких місцях на користь Польщі. Як компенсацію за втрачені землі на сході, Польща одержувала відповідні території за рахунок Німеччини, звідки в брутальний спосіб депортувалося німецьке населення.

Унаслідок встановлення нового радянсько-польського кордону в межах Польщі опинилося майже мільйон українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя.

Порівняно з національною мозаїкою передвоєнної Польщі, де національні меншини становили 1/3 населення (у тому числі близько 6 млн. – українці), у ПНР ця кількість українського населення не становила для польської держави серйозної проблеми.

Фактичну чисельність українського населення ні в ПНР, ні в сучасній Республіці Польща встановити неможливо, оскільки під час післявоєнних польських переписів населення не враховувалась ані національність, ані рідна мова мешканців країни. Лише органи МВС мали такі дані, бо в анкеті на отримання посвідчення про особу (*Dowód osobisty*) була графа про національність.

Не дає чіткої картини національного складу населення Польщі і перший післявоєнний перепис, що проходив у лютому 1946 року, бо він не міг охопити основної маси українського населення, котре проживало на контрольованій Українською Повстанською Армією (УПА) території, яка була недоступною для переписних комісій. У часи німецької окупації на території т. з. Генеральної Губернії, східний кордон якої проходив уздовж післявоєнного радянсько-польського кордону, тут проживало 744 тис. українців. Найдостовірнішою, на нашу думку, була саме ця цифра, тобто між 700-750 тис. чоловік, хоча деякі дослідники називають цифру і до 1,5 млн.¹

На українських етнічних землях вздовж Бугу і Сяну протягом Другої світової війни та в перші післявоєнні роки пройшли надзвичайно складні міграційні процеси, які зумовили значне зменшення тут українського населення:

- добровільна репатріація в 1939-1940 роках з Генеральної Губернії до УРСР близько 11 тис. осіб, хоча значна частина переселенців після німецької окупації України повернулася на рідні землі;
- вивіз молоді на роботу в Німеччину, де частина її загинула внаслідок воєнних дій та від хвороб, а частина залишилась на постійне проживання на Заході;
- мобілізація в 1944 році до Червоної Армії та великі людські втрати на фронтах;
- тисячі молодих людей загинули в лавах УПА, а десятки тисяч жителів міст і сіл – в результаті

терору польського націоналістичного підпілля та каральних акцій Війська Польського;

- багато тисяч православних і т. з. “тутешніх” з Люблінщини та Підляшшя, які з приходом німців видавали себе за українців, після проголошення ПНР, боячись репресій з боку польської влади, зреклися свого українства.

Хоча можна говорити і про якийсь приплив українського населення до ПНР. Це зокрема:

- кілька тисяч українців, колишніх громадян Польщі, які вступили до створеної в СРСР польської армії, а також воювали в польських військових частинах на Заході, після війни залишилися на постійне проживання в ПНР;
- змішані подружні пари, які приїхали в Польщу разом з польськими репатріантами;
- особи, які залишилися на польській території внаслідок переміщення радянсько-польського кордону на схід від радянсько-німецької демаркаційної лінії 1939 року.

У липні 1944 року території, населені українцями, зокрема Холмщина, Грубешівщина, Ярославщина, Перемишльщина, були звільнені від гітлерівської окупації, але внаслідок наступу Червоної Армії опинилися в Польській державі, де встановлювалась т. з. народна, або комуністична, влада, у надзвичайно складному становищі. Слід відмітити, що поки ця територія, населена українцями, перебувала під управлінням військових органів Червоної Армії, тут зберігалася відносна свобода для українського населення. Так, наприклад, у Перемишлі до 1 жовтня 1945 року, тобто до дня передачі влади польській адміністрації, тут діяли дві українські середні школи (загальноосвітня і торговельна), мережа початкових шкіл. Але вже протягом першого року комуністична влада, прикриваючись нібито виїздом українців до УРСР, всі ці школи закрила².

Поведінка польської влади та громадськості, які вважали всіх українців німецькими колаборантами, створювала атмосферу напруження, в якій була неможлива будь-яка організація українського суспільно-культурного життя.

Перехід весною і влітку 1944 року з Галичини та Волині угруповань УПА для стримування польського терору на українських етнічних землях не дав позитивних результатів, зате “відплатні акції” польського підпілля спричинили паніку серед українського населення. Відомо, що вже від серпня 1944 року, тобто ще до підписання договору між ПНР і УРСР, жителі повітів Влодава, Холм, Замостя, Томашів, Новий Сонч зверталися до польської влади з питанням про дозвіл на виїзд в Україну (майже одинадцять тисяч бажаючих).

* Лінія Керзона – умовна назва лінії, що проходила через Гродно-Ялківку-Немирів-Брест-Дорогуськ-Устилуг на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля аж до Карпат, запропонована міністром закордонних справ Великобританії лордом Дж. Керзоном у 1920 році як лінія поділу між воюючими Польщею і Радянською Росією.

Становище незахищеного українського населення почало дещо поліпшуватись навесні 1945 року, коли набрала розмаху організація українського підпілля, а на основі місцевих кадрів були створені регулярні військові підрозділи самооборони. Їхні рейди мали пропагандистський характер. Крім демонстрації сили, їхнім завданням було показувати полякам антикомуністичне, а не антипольське вістря українських акцій і з допомогою листівок закликати їх до мирного співжиття та спільної боротьби проти комунізму.

Так, у зверненні українських повстанців до польського народу у вересні 1945 року говорилося: “Протягом останніх місяців дійшло до співробітництва між людністю польською і українською... спільна боротьба спрямовується проти більшовицьких окупантів і їх прислужників. Цей спільний фронт боротьби обох народів намагаються всіма способами розбити вожді Кремаля руками зрадників польського народу... Одним із таких способів є терористично-грабіжницькі акції Війська Польського проти української людності”. В іншій відозві лунав заклик до польських солдатів, “що вам винні українські селяни, яких ви примусово викидаєте з рідних хат, позбавляєте життя... Ми проти вас і проти всього польського народу не воюємо”³.

Водночас новостворені сотні проводили збройні акції проти тих польських сіл, що були осередками антиукраїнських збройних угруповань.

Спроби командування УПА домовитися з керівниками польського підпілля не мали успіху, а спільна акція загонів УПА та організації “Свобода та незалежність” у травні 1946 року на Грубешів була майже винятковою подією і мала локальний поодинокий характер.

Ще до закінчення Другої світової війни як польське, так і українське населення було свідком зростаючого напруження між Сходом та Заходом і сподівалося на неминучість нового збройного конфлікту, який би зруйнував комуністичну систему.

9 вересня 1944 року в Любліні було підписано договір між Польським Комітетом Національного Визволення (тимчасовим урядом) та урядами Української та Білоруської РСР стосовно двосторонньої репатріації населення. З боку УРСР договір підписав Голова Ради Народних Комісарів Микита Хрущов⁵.

Переселення стосувалося, з одного боку, тих жителів СРСР польської та єврейської національності, які могли довести, що до 17 вересня 1939 року вони були громадянами Польщі, з другого – польських громадян “української, білоруської, російської та русинської національностей”. Таким чином, уряд УРСР не забув, що частина лемків у Польщі називала себе русинами.

Інструкція від 21 вересня 1944 року, видана для польських репатріаційних органів, недвозначно стверджувала:

“Евакуація добровільна, тому не можна застосовувати примусу. Згоду на евакуацію можна висловити усно або письмово”.

Усі витрати в обидві сторони, пов’язані з репатріацією, брав на себе радянський уряд, особливо зацікавлений у швидкому її здійсненні. Тому, незважаючи на ще триваючі воєнні дії та нестачу транспортних засобів, уже через місяць після підписання договору почали відправляти перші ешелони з переселенцями. Звільнивши Західну Україну від поляків, Кремль сподівався отримати вирішальний козир при встановленні радянсько-польського кордону на лінії Сян – Буг на післявоєнній мирній конференції. З іншого боку, з переселенням польських українців до УРСР здійснювалась давня мрія Росії контролювати все українське населення.

Не було таємницею, що Надсяння та Лемківщина – найзахідніші українські етнічні землі – відігравали важливу роль в структурі УПА, уможливаючи зв’язок з антикомуністичним рухом у Польщі й Чехословаччині і навіть контакти з Заходом.

Територію, населення якої підлягало репатріації, було поділено на 15 районів. У них діяли змішані радянсько-польські комісії, завданням яких було:

- встановити кількість українців і русинів в ПНР;
- вести агітацію за виїзд в УРСР;
- збирати заяви на виїзд та реєструвати бажаючих;
- оцінювати вартість майна осіб, які подали заяви на виїзд;
- організовувати транспорт для переселенців.

Неможливим виявилось встановлення детальної чисельності українського населення, тим більше, що багато українців, побоюючись переселення, видавали себе за поляків і римо-католиків. Агітація за виїзд не давала бажаних результатів, тому члени репатріаційних комісій вдавалися до різних форм тиску, водночас адміністративні органи наклали на селян великі податки, обіцяючи скасувати їх тим, хто добровільно зголоситься на виїзд. Коли стали відомі випадки насильного переселення окремих сіл і все настирливіше поширювались чутки про те, що метою договору між Варшавою та Києвом є переселення всіх українців до УРСР, колишній посол до Польської Сейму М.В. Вахнюк з Перемишля звернувся в травні 1945 року до МВС у Варшаві із запитом: чи під час переселення витримується принцип добровільності. Відповідь міністра була однозначною: репатріація добровільна і про будь-який примус не може бути й мови.

Непоодинокі приклади, коли українське населення Надсяння само домагалось переселення або зверталось до уповноваженого уряду УРСР у

Любліні М. Підгорного з проханням приєднати ці землі до України⁶. На принцип добровільності переселення вказував і міністр оборони ПНР маршал М. Роля-Жимерський у своєму виступі на одній із сесій Крайової Ради Народової в січні 1946 року.

Іншої думки про цю справу польські науковці, які досліджували проблеми переселення. Спираючись на збережені документи, соціолог А. Квілецький стверджував, що “в перший період репатріації (приблизно до вересня 1945 року) переважали добровільні виїзди, пізніше переселення набрало примусового характеру”.

Підписавши договір про репатріацію, польська влада з невдоволенням спостерігала за повільними темпами переселення. До 1 лютого 1945 року, тобто до дня, коли згідно з радянсько-польським договором переселення мало закінчитися, виїхало лише 63 тисячі осіб. Внаслідок посилення тиску з боку адміністративних органів до кінця серпня переселено ще 160 тисяч. Ці результати Варшава знову-таки визнала незадовільними, оскільки за її підрахунками впродовж року переселенської акції виїхало 66,4% зареєстрованого на виїзд населення Люблінщини, і менш як 28% – Жешівщини. Зробивши з цього відповідні висновки, польський уряд змінив тактику і проголосив, що населення хоче виїхати, однак не може цього зробити з огляду на терор з боку УПА. Під приводом “охорони селян перед бандами” було зосереджено військові загони, які зрозуміли намір свого уряду і почали виселяти всіх осіб української національності.

Українське село віднеслося до переселення вкрай негативно. Головним чинником, який вплинув на рішення більшості селян не виїжджати, був страх перед комуністами. Особливо вороже віднеслися до переселення лемки. Дослідниця післявоєнних міграційних рухів у ПНР Г. Лукасевич писала, що траплялися випадки, коли все населення разом з живим інвентарем тікало в ліси, іноді на словацький бік кордону, щоб перечекати там військову акцію, а потім поверталося до своїх сіл.

На етнічно змішаній території допомогу українцям надавали місцеві латинські священики, зацікавлені в тому, щоб у їхніх парафіях залишилося якнайбільше віруючих. Вона полягала в зміні метрики з греко-католицької на римо-католицьку, яку вважали доказом польської національності.

З метою дискредитувати противників виїзду в очах польського населення і влади активно поширювалися чутки, нібито залишаються лише ті українці, які співпрацюють з “бандами”, “польське підпілля погрозами, репресіями і фізичним терором визначало строки виїзду, виганяло населення з сіл, без огляду на пори року і погоду, а також можливості залізничного транспорту”⁷.

Антиукраїнська переселенська акція мала яскраво виражений плановий характер і відбувалася за негласною згодою, а іноді й підтримкою радянських репатріаційних комісій. Таким чином, Радянському Союзу вдалося:

- по-перше, загострити відносини між поляками та українцями, не допустивши до їхнього об'єднання для спільної антирадянської акції;
- по-друге, примусити частину українського населення шукати порятунку перед польським терором у представників радянської влади і зголошуватися на виїзд.

Не знайшов відгуку пересланий на Захід у жовтні 1945 року лист “До цілого культурного світу”, який підписали представники всіх верств українського населення в ПНР. Посилаючись на гуманні принципи щойно створеної ООН, автори листа вказували на насильства польської комуністичної влади, апогеєм яких стало примусове виселення до УРСР⁸.

Командування УПА рішуче виступило проти переселення, усвідомлюючи, що, крім обов'язку захисту прав українського населення, йдеться про матеріальну базу та людські ресурси, без яких дії партизанського руху неможливі. Тому відділи УПА вдарили по комунікаційній системі, висаджуючи в повітря мости та залізниці, здійснювали напади на репатріаційні комісії й інше. Ці акції сповільнили темп переселення, хоча і не спинили його⁹.

Зрозуміло, що в хаосі неможливо було встановити точну кількість переселених. За офіційними даними уповноваженого уряду УРСР М. Ромашенка до 5 липня 1946 р. з ПНР до УРСР було переселено майже 483 тисячі українців, у тому числі 260 тисяч чоловік – з допомогою Війська Польського¹⁰.

Деякі польські дослідники стверджували, що найбільше переселенню опиралися лемки, які намагалися використати те, що в договорі від 9 вересня 1944 року мова йшла про переселення осіб “української та русинської національності”, і стверджували, що переселення їх не стосується.

Засуджуючи насильницьке переселення польських українців в УРСР, з 50-річної перспективи очевидним є те, що завдяки цій акції від колонізації врятовано багато тисяч українців. Масова асиміляція розкиданих по всій Польщі українців після акції “Вісла” є трагічним підтвердженням цієї тези. Безперечно, тут можна спекулювати, що, якби не було виселення до УРСР, можливо, польська влада не посміла б провести акцію “Вісла” та депортувати 1/4 млн. людей на західні землі. Про це можна сперечатись, пам'ятаючи, однак, що та сама влада прийняла рішення про виселення до Західної Німеччини майже 3 млн. німців і репатріацію з СРСР 1,5 млн. поляків. У перші післявоєнні роки переселенські акції в небачених досі масштабах були нормальним явищем. Поселені в основному на території Західної України, на місці репатрійованого до ПНР польського населення, переселенці з Польщі швидко вросли в новий ґрунт, а загартовані в боротьбі з поляками за збереження своєї національної ідентичності виявились національно стійким елементом, невіддатливим на русифікацію.

Чимало вихідців із Польщі стали видатними діячами української культури. Згадати хоча б ученицю Олекси Новаківського графіка С. Гебус-Баранецьку, скульптора П. Кулика, оперну співачку Т. Братківську, диригента С. Турчака, співачок сестер Байко, історика І. Красовського та багатьох інших.

Панує загальне переконання, що причиною бруталного, санкціонованого правом безправ'я, відомого під назвою акції "Вісла" (акції "В"), під час якої відбулося примусове переселення українців Закарпаття на західні й північні землі Польщі, була діяльність УПА і смерть віце-міністра оборони ПНР генерала К. Сверчевського, який 28 березня 1947 року потрапив у пастку сотні командира Хріна під Балигородом. З метою виправдати перед світовою громадськістю незгідну з нормами міжнародного права депортацію українського населення з його прадідівських земель, польська влада висунула теорію, згідно з якою без переселення цивільного населення ліквідація УПА була неможлива.

Це твердження неважко спростувати, порівнявши декілька цифр. За даними польського командування, на початку 1947 року чисельність збройних загонів УПА на території ПНР (військового округу "Сян") без цивільної сітки не перевищувала 2,5 тисячі, а за даними Управління по боротьбі з бандитизмом МВС України (28.02.1947 р.) – 3353 чол.¹¹ Силам 20 сотень УПА, які вже давно не мали відповідного військового спорядження, протистояло об'єднання 7 дивізій оперативної групи "Вісла" (за польськими даними, близько 20 тис. солдат), які володіли найновішими засобами зв'язку та підтримкою розвідувальної авіації. Не треба бути військовим, щоб зауважити велику диспропорцію сил і прийти до висновку, що за такої кількісної та технічної переваги можна було ліквідувати УПА, не вдаючись до негуманного переселення.

Звістка про смерть популярного генерала в час, коли військовий орган "Polska Zbrojna" постійно писав про переможні акції польського війська проти УПА, шокувала не лише комуністів, а й противників варшавського уряду, які поширили чутки, ніби Сверчевського, який не погоджувався з політикою Берута, вбили самі комуністи. З таким поглядом можна зустрітися в Польщі й сьогодні.

Безперечно, польські військові кола вже давно прагнули взяти реванш за невдачі Війська Польського в боротьбі з УПА. Військові вважали, що найкраще реабілітують себе швидкою розprawою з УПА, тому позитивно прийняли директиву уряду про виселення українців, вважаючи, що це полегшило б виконання оперативних завдань.

Переселення великої маси людей не було для польської влади якоюсь новою концепцією: вона знала про переселення Сталіним у Сибір

північнокавказьких народів та кримських татар за "зраду" та співпрацю з німцями.

До того ж у неї був власний досвід у зв'язку з виселенням німців до Західної Німеччини та українців до УРСР. Дані польської розвідки про те, що основна маса українського населення підтримує УПА, не були безпідставними. Українське село було для повстанських сотень резервуаром людських ресурсів та матеріальною базою. Співпраця з цивільним населенням уможливила організацію розвідки і зв'язку. Командування Війська Польського та міністерство безпеки добре пам'ятали про те, що серед українців їм ніколи не вдавалося створити свою розвідувальну мережу. Варшава була занепокоєна зростанням воєнних настроїв серед українського населення, на посилення яких вплинули виступи видатних західних політиків проти СРСР. Тон промов Черчілля у Фултоні та Бернса в Штутгарті вказував на початок політичної поляризації повоєнного світу, розбудивши серед населення захоплених комуністами країн нові надії. Часопис "Polska Zbrojna", усвідомлюючи моральне значення промови англійського політика для антикомуністичного підпілля, помістив статтю під промовистим заголовком "Черчілл зігріває бандерівців".

Очевидно, що план переселення виник ще задовго до смерті генерала. На організованій центральною владою конференції 24 липня 1945 року під час розмов українських делегатів з представником польського уряду у Варшаві останній налякнув на можливість переселення українського населення на інші території Польщі.

Сучасний польський історик В. Серчик з цього приводу пише: "Багато тисяч українців змушено до переселення, посилаючись на необхідність відірвати українське підпілля від його підґрунтя, але в дійсності бажаючи розбити компактні українські поселення і перешкодити солідарним спробам промовити на захист прав меншини". В. Серчик правий, бо переселення відбувалось за сучасним етнічним критерієм.

Усе вказує на те, що причиною трагедії Закарпаття була не УПА, а давно виношувана польською владою концепція назавжди позбутися там українців. Реалізуючи її, українців позбавили власної території і розкидали невеликими групами серед польського населення так, щоб вони в майбутньому не змогли стати компактною організацією, здатною становити в державі національну меншину.

Позбавляв сну варшавських політиків "лемківський клин" у Карпатах, який доходив майже до Кракова. Польські дослідники не раз звертали увагу на етнічну ендегамію лемків, підкреслюючи, що польсько-лемківські подружжя були рідкістю, а мовний кордон впродовж останніх ста років майже не змінився. На думку багатьох поляків, які часто говорять про експансивність українців, нагадуючи при кожній нагоді, що сімдесят років тому Львів, а двісті п'ят-

десять – і Київ, були польськими містами, виселення українського населення позбавляло українців у майбутньому аргументів для претензій на території по той бік Сяну і Бугу.

Інтенсивну підготовку до виселення українців Генштаб Війська Польського розпочав ще в січні 1947 р.: були підготовлені списки всіх українських і змішаних родин, виявлялися нелояльні до влади особи з числа інтелігенції та духовенства¹². Авторитетний польський дослідник Ришард Тожецький стверджує, що рішення про проведення операції “Вісла” в лютому 1947 р. було ухвалено в Москві, а її план готував нарком внутрішніх справ УРСР С. Савченко¹³, загальний план проведення операції “Вісла” координувався найвищими урядовими особами ПНР і СРСР. Так, тодішній посол РП в Москві Мар’ян Нашковський 18 квітня 1947 р. вручив ноту заступнику міністра закордонних справ А. Вишинському, в якій попереджалося, “що під час цього заходу небажані елементи будуть намагатися проникнути на територію СРСР” і висловлювалось прохання якомога щільніше закрити кордон¹⁴.

29 березня 1947 року Політбюро ЦК Польської робітничої партії, а 24 квітня 1947 р. Рада Міністрів ПНР прийняли рішення про проведення на теренах Південно-Східної Польщі військово-оперативної операції, надавши їй криптонім “Вісла”¹⁵. З цієї метою було створено спеціальну оперативну групу, яку очолив генерал С. Мосор. Перед командуванням групи, бойові дії якої почалися 24 квітня 1947 року, стояло два завдання:

- ліквідувати УПА;
- допомогти державним адміністративним органам переселити українське населення на західні та північні землі Польщі.

Реалізацію плану було доручено Державному репатріаційному управлінню, якому повинні були допомагати армія, міліція й органи безпеки. Територію акції “В”, яка охопила 12 повітів Краківського, Жешівського і Люблінського воєводств, було поділено на чотири оперативні райони.

Переселення розпочалося 28 квітня 1947 року о четвертій годині ранку, а вже наступного дня на Захід відїхали перші ешелони переселенців, їх спрямовували до одного з розподільних пунктів (Ольштин, Щецінек, Вроцлав, Познань), а звідти – до місць призначення.

Самі методи виселення були брутальними і жахливими. Зазвичай військо оточувало село на світанку, нікого не випускаючи, і давали 2-3 години, щоб зібрати нагромаджене за життя кількох поколінь майно, а часто і цей час обмежували. Допити, тортури, а навіть вбивства і підпали були звичайним явищем¹⁶.

Протягом перших шістьох тижнів переселено мешканців повітів Сянік, Лісько, Перемишль і Любачів, у червні – Ярослав, Грубешів, Томашів. У липні депортовано українців інших повітів.

Згідно з директивами, родини, підозрювані в співпраці з УПА, мали бути поселені поодинокі, всі інші – не могли становити більш як 10% місцевого польського населення. Заборонено поселяти їх у приморській та прикордонній зонах, поблизу воєводських міст.

Більшість польських дослідників замовчує існування концтабору Явожно неподалік від Катовіц.

31 липня 1947 року, після трьох місяців акції, коли основна маса українського населення була вже на Заході, наказом міністра оборони оперативну групу “Вісла” було розпущено. Характерним для тоталітарної системи є факт, що обидва винуватці проведеного далеко не гуманними методами переселення генерал Мосор та його заступник полковник Корчинський через три роки були заарештовані як “вороги народу” та засуджені на довічне ув’язнення. Г. Лукасевич, посилаючись на дані центрального військового архіву, подає, що від 29 квітня до 12 серпня 1947 року переселено 140 575 осіб. З них 3936 осіб, серед яких 823 жінки і 27 священників було направлено до табору праці “Явожно”; 315 осіб було засуджено, серед них 137 – до смертної кари. Упродовж 1947 року в різних місцевостях Польщі було засуджено до страти 372 українці¹⁷.

Через 9 років акція “Вісла” стала головною темою першого організаційного з’їзду Українського суспільно-культурного Товариства (УСКТ). Представник центральної влади міністр освіти В. Ярославський у своїй привітальній промові, хоча й не засудив акції “Вісла”, бо, за його словами, без неї була неможлива ліквідація УПА, але засудив методи, якими її проведено. У липні 1957 року про акцію “Вісла” заговорили в польському парламенті під час дебатів, присвячених проблемам національних меншин.

Нечисленні польські голоси самокритики і публічного каяття затихли наприкінці короткого періоду лібералізації після жовтня 1956 року. Комуністична влада не зважилась на те, щоб визнати акцію “Вісла” результатом застосування принципу колективної відповідальності населення Закерзоння за діяльність УПА. Інша справа, що в такому випадку влада також не сказала б правди, бо діяльність УПА була лише приводом до переселення, а не його причиною.

В умовах існування тоталітарних режимів ця варварська акція замовчувалась. Однак в епоху нових віянь постала життєва необхідність переосмислення і переоцінки спільного минулого для того, щоб зробити можливим будівництво спільного майбутнього. Важливим кроком на цьому шляху стало засудження польським Сенатом на початку 90-х років ганебної акції “Вісла”.

Ліквідувавши за допомогою акції “Вісла” українську проблему, у Варшаві дедалі частіше почали говорити про однонаціональну Польщу, в

якій уперше в її історії немає проблем національних меншин. На перший погляд, це твердження не було позбавлене логіки, бо тепер всі меншини становили нечисленні та малоактивні групи, розсіяні серед польського населення. Здавалося, що українці також зникли з демографічної карти ПНР. Розкидані по всій країні та залякані польським оточенням, вони часто відрікалися від українства.

Пропагуючи міф про однопартійну Польщу, центральна влада довго недобачала українців. Автори цього міфу були переконані, що в результаті прискорених асиміляційних процесів сам час невдовзі розв'яже українське питання.

Старий метод цілковитого замовчування проблеми здавася владі найкращою тактикою. Однак на початку 50-х років з'явилися паростки руху, який увійшов в історію польських українців під назвою культурною підпілля, звернувши на себе увагу не лише органів безпеки, а й вищих партійних інстанцій.

Спочатку несміливо, а потім щораз відважніше українське населення почало організовувати своє культурне життя. Хрестини, весілля та похорони, Маланки і танцювальні заходи використовували для зустрічей з колишніми односельцями та знайомими для плекання рідного слова та пісні, для демонстрації національної спільності. У студентському середовищі виникали молодіжні групи, які відмовилися від створення підпільної організації з огляду на органи безпеки і кинули гасло: бути організованими, не створюючи організації. Процеси 60-х років довели правильність такого рішення. Молодіжні гуртки поставили перед собою такі завдання:

- ознайомлювати молодих українців, особливо студентів, з українською проблематикою;
- проводити дискусії на українознавчі теми;
- розповсюджувати українські книжки.

До найактивніших осередків та студентських діячів належали: Гданськ (Т. Бабій, М. Козак), Щецин (С. Заброварний, М. Трухан), Краків (Я. Грицьков'як, В. Мацко), Лодзь (І. Душкевич), Варшава (Б. Боберський, В. Бунда), Познань (М. Гасюк, П. Кравчук).

Виникла дещо незручна для комуністичної влади ситуація. Вона бачила пошквалювання напівлегальної діяльності меншини, незареєстрованої в жодній офіційній статистиці, крім картотек служби безпеки. Влада була змушена мобілізувати своїх інформаторів, вбачаючи в цьому культурному русі вплив українських націоналістів із Заходу.

Занепокоєна таким розвитком подій, Варшава вирішила перехопити ініціативу в українській справі, виявом чого стала видана у квітні 1952 року постанова політбюро ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Автори постанови, визнавши національну та економічну дискримінацію українців (що, на їхню думку, використовують вороги соціалізму, які організували культурне

підпілля), писали: "Становище українського населення слід змінити таким чином, щоб нормалізувати його господарське життя, залучити це населення до активного громадського життя та задовольнити його культурні потреби"¹⁸.

Видаючи цю гуманну постанову, партія "забула" про найважливіше: ліквідувати антигуманне розпорядження, згідно з яким переселені на Захід українці не могли змінювати місця проживання без згоди місцевої влади. Воно було скасоване лише через три роки, після того, як 8 грудня 1954 року ліквідували міністерство безпеки.

Квітнева постанова лише незначною мірою вплинула на поліпшення становища українського населення: єдиним конкретним досягненням був дозвіл організувати при польських школах пункти навчання української мови та художні гуртки. Однак, окремі партійні інстанції ігнорували цю постанову, і вона, фактично, залишалась лише на папері.

Намагаючись врятувати своє інтернаціональне обличчя, секретаріат ЦК ПОРП, посилаючись на постанови третього пленуму ЦК партії (1954 рік), на якому порушувалось питання національних меншин, видав у червні 1955 року звернення до партійних інстанцій, вказуючи на незадовільне виконання постанови 1952 року.

Зрештою, сам міністр освіти Ярославський визнав, що політика партії зазнала невдачі, заявивши: "Були рішення ЦК 1952 і 1955 років, однак треба сказати, що все те, що ми робили до цього часу, було неповним, не доведеним до кінця, зустрічалося з опором з боку бюрократів та людей злої волі".

Все-таки "бюрократи" та "люди злої волі" змушені були поступитися, зіткнувшись із прагненням українців до власного культурного життя, яке помітно посилилось після смерті Сталіна (1953 рік) і з перспективою певної лібералізації в СРСР. За згодою влади почали спонтанно виникати хори та драмгуртки. Восени 1955 року група вроцлавських студентів-лемків створила культурну комісію, яка організувала у Вроцлаві і Лігніці зустрічі делегатів лемківського населення. Краківські студенти на початку 1956 року організували Гурток молодих українців при місцевому відділі Товариства польсько-радянської дружби. І таких прикладів багато.

Однак ці вияви ліберального ставлення місцевої адміністрації до переселенців мали половинчастий характер. Некоординована діяльність, коли кожна воеводська чи повітова рада діяла на власний розсуд, не знаючи, як далеко сягають її компетенції, мала хаотичний і непостійний характер. Водночас, центральна влада усвідомлювала те, що адміністративні органи контролюють лише невелику частину того, що діється в українському середовищі. У зв'язку з цим ЦК ПОРП вирішив охопити в організаційні рамки українське життя в ПНР і створити з цієї метою УСКТ (Українське суспільно-культурне товариство).

16-17 червня 1956 р. відбувся з'їзд, у роботі якого взяли участь 239 делегатів зі всієї Польщі, що проголосив створення УСКТ. Напередодні з'їзду 14 червня вийшов у світ перший номер тижневої газети "Наше слово", яка і до сьогодні є справжнім рупором української громади Польщі¹⁹.

Рішення про створення УСКТ не було жестом доброї волі з боку партійної верхівки, але життєвою необхідністю, зумовленою бурхливим, неконтрольованим державою розвитком українського культурного підпілля. Доказом цієї тези є факт, що від задуму створення УСКТ (1952 рік) до його здійснення минуло чотири роки, упродовж яких партія з занепокоєнням спостерігала за інтенсифікацією діяльності українців, остаточно переконавшись, що мусить серйозно переглянути свою дотеперішню національну політику.

Питання культурної діяльності українського населення до 1956 року було порушено напередодні першого з'їзду УСКТ; згадав про неї на самому з'їзді міністр Ярославський, за словами якого: "Товариство повинно діяльно розгортати свою культурну роботу, яка почалася ще раніше. Уже зараз українська художня самодіяльність має певні досягнення".

Ствердивши у своєму виступі, що "зневажалась українська мова, традиції, культура", а в "багатьох місцях виникла культурна конспірація", міністр не згадав про те, що саме ця конспірація примусила владу, яка донедавна цілковито замовчувала факт існування українців у Польщі, дати дозвіл на організацію УСКТ.

Значна частина студентів та молодого інтелігенції, які до 1956 року організували українську культурну діяльність, згодом віднайшла себе у роботі УСКТ, ставши в перші ряди діячів Товариства.

Після закінчення акції "Вісла" і виселення українців, частину колишніх українських земель зайняли місцеві поляки, створювалися державні сільські господарства. Однак польських селян з інших районів країни та репатріантів з СРСР важко було вмовити до поселення на малородючих ґрунтах Лемківщини та Бойківщини. Здебільшого вони поселялись в повітах Перемишль, Ярослав і Замосць, де були кращі ґрунти та комунікаційні шляхи. Не сприяли стабілізації життя на Жешівщині та Люблінщині поширювані звістки про повернення українців з Заходу. Дещо заспокоював польське населення декрет Державної Ради ПНР від 27 липня 1949 року, згідно з яким земля, яка після 1947 року на території 4-х воєводств Південно-Східної Польщі (Краків, Жешів, Люблін, Білосток) залишилась без власника, переходила у власність держави. УСКТ активно домагалось анулювання цього декрету, вказуючи на те, що тимчасове використання господарств у 1947-1949 роках було наслідком примусової акції "Вісла". 2 серпня 1956 року міністр сільського гос-

подарства видав інструкцію, згідно з якою всі вільні господарства повертались їхнім законним українським власникам.

Однак органи місцевої влади застосували тактику, яка була нескладною, проте ефективною:

- подавати до публічного відома свідомо занижені статистичні дані про кількість вільних українських господарств;
- не допустити до виділення українцям земель виробничих кооперативів і нерентабельних державних сільських господарств, які були ліквідовані після жовтня 1956 року;
- отримавши інформацію про можливість повернення українця, негайно поселяти там польського селянина.

Місцеве польське населення, використовуючи пасивність локальної держадміністрації, протидіяло поверненню українців, застосовуючи силу, підпалюючи колишні українські господарства.

Жертвою боротьби за повернення на свої землі став перший голова УСКТ С. Макух, який своїми безкомпромісними виступами на захист прав переселенців почав заважати центральній владі і був змушений відійти. Невдовзі після його відходу зрікся членства в Президії УСКТ С. Сосна – один з головних викривальників махінацій органів влади. Жоден з заступників Макуха, який за комуністичним звичаєм "пішов з огляду на поганий стан здоров'я", вже не пробував так рішуче захищати права переселенців. Зрештою, зміна політичної ситуації в Польщі у зв'язку із закінченням періоду лібералізації не давала керівникам УСКТ колишньої свободи дій.

З метою припинити самовільні виїзди українських селян на Схід польський уряд провів енергійну акцію, одним з елементів якої мала стати нова кредитна політика. Було виділено державну допомогу в сумі 15 млн. злотих, яка призначалась на розвиток сільського господарства, ремонт старих та будівництво нових будинків.

З фінансового боку, ці кредити не були ефективною допомогою, однак надання допомоги лише українцям зміцнювало їхнє почуття національної гідності. З іншого боку, подаючи заяву на отримання кредиту, вони мусили офіційно визнати свою національність, чого досі публічно ніколи не робили.

Важливе значення для переселенців мала постанова Секретаріату ЦК ПОРП у квітні 1957 року, яка наголошувала на необхідності господарської стабілізації основної маси переселенців на Заході. На жаль, цей план ніколи не був розроблений. Підтримуючи зусилля селян повернутися на свої землі, керівники Товариства головну увагу приділили тим, хто був змушений залишитися на Заході. Однак після 1956 року акція "повернення на своє" набрала масового характеру. До липня 1958 року з заходу повернулося приблизно 20 тис. українців, з яких 80% – на Люблінщину.

Зокрема, з 9,5 тис. виселених з Люблінщини родин повернулося 3,8 тис., з 17 тис. виселених з Жешівщини повернулося лише 1 тис.²⁰

Для основної маси українського населення боротьба за повернення на рідні землі закінчилася відчутною поразкою. Польська преса неодноразово писала про те, що більшість переселенців з акції "Вісла", змінивши почуття тимчасовості на почуття стабільності, не виявляли бажання повертатися на старі землі.

Сьогодні в Республіці Польща проживає близько 250-300 тис. українців, однак точної цифри не знає ніхто. У 70-80-х роках єдиною інформацією про чисельність українського населення в Польщі були дані Міністерства внутрішніх справ (250 тис.)²¹. Українці не проживають компактними групами, а розкидані по території Північної та Західної Польщі, що негативно впливає на процес їхньої консолідації, збереження самобутності, на розвиток української культури. Нагадаємо, що причиною такої розпорошеності українців стала переселенська акція "Вісла" (1947). В умовах існування тоталітарних режимів ця варварська акція замовчувалась. Однак в епоху демократичних перетворень визріла необхідність переосмислення минулого, тому в 1990 році Сенат РП засудив ганебну акцію "Вісла" як таку, що суперечить нормам міжнародного права, принципам демократії, як злочинну по відношенню до української меншини в Польщі. Однак голоси самокритики та каяття невдовзі затихли, а постанови 1947-1958 років, що були логічним продовженням політики польського уряду щодо української меншини, яка після 1947 року проживала в діаспорі, так і не були скасовані.

З докорінною перебудовою політичних структур та демократичними змінами в польському суспільстві в 1989 році українці в Польщі вперше отримали можливість розширити поле діяльності своїх організацій, активізувати громадське життя, пропаганду рідної мови, історії, культури, відновити архітектурні пам'ятки та ін. Уже в листопаді 1989 року МВС перестало контролювати та фінансувати товариства національних меншин. 7 квітня 1989 року було прийнято "Закон про товариства", який проголосив свободу об'єднання представників національних та етнічних меншин. У лютому 1990 р. у Варшаві відбувся надзвичайний з'їзд УСКТ, який проголосив створення нової організації – Об'єднання українців у Польщі (ОУП). Делегати з'їзду засудили акцію "Вісла" і висловили вимогу до уряду Польщі реабілітувати українське населення в очах польського народу²². Сьогодні в РП діє близько 20 українських організацій. Основними є Організація українців у Польщі, Об'єднання лемків та Союз українців Підляшшя (останні діяли спочатку як асоційовані члени ОУП). Найчисленнішою залишається ОУП, об'єднуючи в своїх лавах біля 8 тисяч членів.

1989 рік вніс зміни в концепцію функціонування меншин у Польщі. Кожна меншина, а особливо національні меншини в посткомуністичних країнах, сподівається, що демократичні зміни реально забезпечать її права та свободи. Українці в Польщі також поклали великі надії на демократичну трансформацію суспільства. Однак сьогодні, з висоти майже двадцятирічної перспективи, очевидним є той факт, що не всі плани вдалося реалізувати, хоча не можна недооцінювати досягнень у сфері освіти та культури.

Багато справ залишаються невирішеними і сьогодні. Серед причин, які гальмують процес їхнього вирішення, не останнє місце займає небажання органів місцевого самоврядування (на рівні воєводств і гмін) співпрацювати та виконувати постанови центральної влади. Неодноразово українські діячі висували прохання, щоб їхні проблеми вирішувала державна адміністрація. Коли формувалися двосторонні відносини між РП та незалежною Україною, проблеми національних меншин були внесені в білатеральний уклад. У лютому 1995 року Польща підписала Європейську конвенцію про захист національних меншин. Ще раніше вона приєдналася до Загальної декларації прав людини ООН, Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод, Конвенції про заборону всіх форм расової дискримінації, Заключного акта ОБСЄ 1975 року, Паризької хартії Нової Європи.

З іншого боку, РП не ратифікувала конвенції Ради Європи, не прийняла закону про національні меншини і не уклала з Україною двостороннього договору про захист національних меншин. Більше того, дискримінаційним для українців є Закон про комбатантів (ветеранів), який не поширюється на осіб української національності. Закон не захищає також комбатантів членів органів безпеки та силових структур, окрім тих, хто брав участь в акціях проти українського населення. Інший факт: усі колишні в'язні концтабору в Явожно визнані жертвами сталінізму, окрім українців...

Органи місцевого самоврядування неодноразово показували українцям своє небажання вирішувати спільно проблеми. Обмежені конкретними політичними укладами, вони відносяться до проблем меншин як до елементів виборчої та політичної гри. Розпорошеність українців не дає змоги здобути вплив в органах місцевого самоврядування, тому державні структури повинні приймати дуже конкретні адміністративні рішення стосовно гарантій прав національних меншин. Не всі справи повинні вирішуватися на рівні місцевої влади, як це часто трапляється щодо українців. Рішення з мовних проблем приймаються на основі результатів локальних референдумів, де відсоток українців дуже малий. Тому українці добиваються прийняття закону про національні меншини, щоб подолати старі стереотипи.

У справі примирення та зближення наших народів зроблено чимало, особливо на офіційному рівні. Українські та польські політики розуміють значення добросусідських відносин, які важливі не лише для наших держав, а й для цілого регіону Центрально-Східної Європи. Вони розуміють життєву важливість подолання драматичного бар'єру українсько-польської ворожості, необхідність повного примирення, широкого порозуміння та єднання наших народів. Важливим кроком назустріч один одному стало підписання в травні 1997 року Президентами України і РП Спільної Декларації "До злагоди і єднання", яка задекларувала волю сусідніх народів поставити крапку на багатовікових конфліктних стосунках, подолати негативні стереотипи в сприйнятті один одного і будувати подальші взаємовідносини на основі добросусідства, співпраці та стратегічного партнерства²³.

Ускладнює процес єднання наших народів відмінність віровизнань. Роль церкви в польському суспільстві дуже велика. Сьогодні в українсько-польських церковних відносинах дуже багато болючих і спірних питань, невирішеність яких породжує цілу низку проблем: взаємні звинувачення в дискримінації греко-католиків в РП та римо-католиків в Україні, закиди політизації віруючих греко-католицькою церквою та колонізації римо-католицьким костелом, проблем повернення церков віруючим відповідних обрядів. Греко-католицька церква Польщі не є чис-

ленною. Сьогодні вона не лише втратила своїх віруючих порівняно з довоєнним часом; у наш час лунають голоси, які ставлять під сумнів саме право на існування цієї церкви. Негативне ставлення польської влади та Римо-католицької церкви відчутне під час вирішення питань, пов'язаних з поверненням церков, створенням польових ординаріатів. РКЦ опосередковано підтримує партію "кресовяків" (жителів прикордоння) та інших крайніх шовіністів, даючи змогу друкувати відповідні публікації в своєму органі "Слово" і, таким чином, розпалюючи ворожечу між греко- та римо-католиками.

Нестабільність внутрішнього політичного й економічного становища в Україні, постійні суперечки в парламенті, що зводяться до особистих образ, протидія українофобських сил – це глибинні чинники, що не дають можливості вирішувати проблеми етнічних українців за кордоном. Можливо, проведення паралелей недоцільне, оскільки у сфері національних відносин більшість проблем вирішується на двосторонній основі. Однак, зовсім недавній приклад німецької меншини Польщі показав, що всі проблеми польських німців були розв'язані з появою сильної держави титульної нації, тобто з об'єднанням Німеччини. Українцям Польщі та за кордоном взагалі потрібна сильна Україна – стабільна і могутня в політичному, економічному і військовому плані держава, яка зможе стати гарантом забезпечення їхніх прав і свобод.

ПОСИЛАННЯ

- 1 Siwicki Mikołaj. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – S. 15.
- 2 Див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Том 5. Акція "Вісла" 1947. – Варшава-Київ, 2006. – С. 20-21.
- 3 Drozd Roman. Ukrainka powstańcza armia. Dokumenty – struktury. – Koszalin, 1998. – S. 162-163.
- 4 див. Йовик Іван (Соколенко). Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА. – Київ, 1995. – С. 33-39, 54-55.
- 5 Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. – С. 20; Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – Warszawa, 2001. – S. 17.
- 6 Див.: Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. – Київ, 2000. – С. 362-372.
- 7 Див.: Sawicki Mikołaj. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Tom trzeci. – SS. 257-261.
- 8 Там само. – С. 250-257.
- 9 Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – С. 67.
- 10 Сергійчук Володимир. Етнічні межі і державний кордон України. – С. 355; Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – С. 167.
- 11 Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. – С. 20; Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – С. 56.
- 12 Журнал "Політика і час" – №4, квітень 2007 р. – С. 36.
- 13 Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. – С. 30, 32.
- 14 Там само. – С. 74.
- 15 Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – С. 168.
- 16 Drozd Roman. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji "Wisła". – Warszawa, 1997. – S. 34.
- 17 Політика і час. – №4, квітень 2007. – С. 37.
- 18 Зарубіжні українці. Довідник. – Київ, 1991. – С. 175.
- 19 Там само. – С. 176.
- 20 Там само. – С. 177.
- 21 Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – Том 15. – Київ, 1999. – С. 181.
- 22 Зарубіжні українці. – С. 178.
- 23 Сардачук П.Д., Сагайдак О.П. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець ХХ – початок ХХІ століть). – Київ, 2005. – С. 73.

Надійшла до редакції 09.06.2008